

(Research Article)
Criticism of Ghafari's doubts about the text of the Imamate of Ali (AS) in Nahj ul-Balagha

Azam Hossein Pour Asl^{1*}

Submit Date: 14 March 2022   **Revise Date:** 2 May 2022
Accept Date: 15 June 2022   **Publication Date:** 21 June 2022
(Page 141-163)

Abstract

Shia Imamia believes in the necessity of the existence of an imam in all times and considers a clear declaration to be obligatory for all imams, along with infallibility and according to this view, declaration is one of the reasons for proving the imamate, and the imamate is not proven without a miracle, unless there is a declaration and appointment by the Messenger (PBUH) of the person to be Imam. In Ghafari's books and based on his documents -which he considers to have been taken from authentic Shia sources-, this Shia point of view has been denied in various ways, and among his reasons are a number of the statements and writings of Ali (a.s.) in Nahj ul-Balagha.

Keywords: Doubts in Nahj ul-Balagha, Ghafari, Alavi text, Imamate in Nahj ul-Balagha, Imam Ali (a.s.)

---

1. Ph.D. in Science and Education, Nahj ul-Balagha, Payam Noor University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Ahosseinpa313@gmail.com

How to cite this article: Hossein Pour Asl, A. (2022). Criticism of Ghafari's doubts about the text of the Imamate of Ali (AS) in Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(37), 141-163. doi: 10.22084/NAHJ.2022.26101.2803

1. Theoretical framework:

Based on historical evidence and for some reasons, since the beginning of Nahj-ul-Balagha, doubts have been raised by critics with different purposes on the attribution of Nahj-ul-Balagha to Imam Ali (a.s.). Due to these doubts, which were related to the compiler and the attribution of this book to the Prophet, in recent times, Nahj al-Balagha has become a source for criticizing the Shiite point of view as if after resolving the doubts raised by Ibn-Khalkkan, Dhahabi, Ibn-Hajar, etc. by the researchers, this time it was the turn of the Nahj al-Balagha to be analyzed in terms of intra-textual doubts by a number of Sunnis. and while examining the Shia sources and benefiting from them in order to deny the views of the Shias about their imams, some expressions of Nahj ul-Balagha should also be used.

2. Method

The present study is based on the context of the speech in Nahj-ul-Balagha and was carried out using analytical-descriptive method and by historical-documentary review of Ghafari's documents, to examine and analyze the validity of his writings in the subject of declaration.

3. Conclusion

Based on the analyses, Ghafari, like his other predecessors and according to their writings, selected a part of the words of the Holy Prophet to serve his goals, and expressed his point of view without paying attention to the context and the reason behind using these words. Also, the results of analysis of the point of view of the audience contradicts his words.

If Ghafari seeks to create doubts based on the sixth letter, the answer is this; Imam (a.s.) raises the basis of Mu'awiyah's coming to power and reminds him of the legitimacy of his caliphate based on that. Muawiyah's power was due to his being appointed by Umar and confirmation of his emirate by Uthman. Mu'awiyah and his co-thinkers believed that Abu Bakr, Umar and Uthman were rightful because Muhajir and Ansar had pledged allegiance to them and the Muslim Council was elected based on that. With this argument, Imam made Muawiyah understand that he has no right to oppose the Muhajir and Ansar.

The 92nd sermon was issued by Imam (a.s.) at a time when "Uthman" had been killed due to wasting the Treasury funds and the lives and property of the people were dominated by the Umayyads and disturbances had occurred in different regions, and the people rushed to the Imam for allegiance. Famous people were expected Imam to act in the same way as the previous caliphs. There were different conquests and mixing of the races. As the result of the inappropriate measures taken by the previous caliphs, people had not their initial unity and every group had its own view. On the other hand, in the case of quick acceptance of the government, there was a possibility of planning a coup and accusing Imam of being greedy toward government. For these reasons, Imam

states: We will be faced with a job with aspects for which hearts are not stable and in which intellects are not fixed.

Regarding sermon 205, addressed to Talha and Zubair, which, from Ghefari's point of view, expresses Imam's lack of desire for the caliphate, it should be noted that his speech is focused on expressing the way of governance and responding to the claims and objections of Talha and Zubair, not proving the caliphate to them; this is a verbal requirement and he demands this as an eloquent person, he raised this issue. The proof of the right of caliphate has been recorded in history in many other places with different statements by him, and these two have admitted it, and there was no need to mention this issue in this meeting.

References

[In Persian]

- Jafari, S. M. M. (2001-2002). **A light from Nahj al-Balagha, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2nd Edition.**
- Motahari, M. (2010). **A movement in Nahj al-Balagha, Tehran: Sadra.**
- Makarem Shirazi, N. (2007). **The message of Imam Amirul Momineen (peace be upon him). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya.**
- Montazeri, H. A. (Beta). **Lessons from Nahj al-Balagha; Tehran: Saraei.**

[In Arabic]

- Ibn Abi al-Hadid, & Abd al-Hamid ibn Hibatullah (1385 AH). **Commentary on Nahj al-Balagha, research: Mohammad Abulfazl Ibrahim, Cairo: Dar Ihya Al-Kitab al-Arabiya, 2nd Edition.**
- Ibn al-Athir, Ali ibn Abi al-Karam. (1417). **Al-Kamal fi-al-Tarikh, research: Omar Abd al-Salam Tadmari, Beirut-Lebanon: Dar al-Kitab al-Arabi.**
- Ibn Saad (1410). **Tabaqat al-Kubari, research: Mohammad Abdul Qadir Atta, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.**
- Ibn Kathir, Ismail bin Omar. (Beta). **Tafsir al-Qur'an al-Azeem, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.**
- Ibn Hisham (1415 AH). **Sira Ibn-Hisham, Beirut: Dar Ahya-al-Trath al-Arabi.**
- Ghefari, Naser bin Abdullah. (1414 AH). **The principles of the Shia religion, Imamism, Al-Ithini-Ashriyyah-examination and critique.**
- ----- (1428). **The Issue of closeness between Ahl al-Sunnah and Shia, 2nd Edition, bija: Dar Tayyaba for publishing and al-Tawzi'ah.**
- Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi (1403 AH). **Bihar al-Anwar, researcher: a group of scholars, 2nd Edition, Beirut: Dar Ihiya al-Tarath al-Arabi.**

(مقاله پژوهشی)

نقد شبهات قفاری درباره نص امامت علی(ع) در نهج البلاغه

اعظم حسین پور اصل^{*۱}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۱۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۲۳

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵

(از ص ۱۴۵ تا ۱۶۳)

چکیده

شیعه امامیه معتقد به وجوب وجود امام در همه زمان‌هاست و نص آشکار را در کنار عصمت برای همه امامان واجب می‌داند و بر اساس این دیدگاه نص یکی از دلایل اثبات امامت است و امامت بدون معجزه اثبات نمی‌شود، مگر با وجود نص و توقیف رسول (ص) بر شخص آن امام. در کتاب‌های قفاری و بر اساس مستندات وی - که آنها را برگرفته از منابع معتبر شیعی می‌داند- این دیدگاه شیعه به شکل‌های مختلف انکار شده است و از جمله دلایل وی تعدادی از گفته‌ها و نوشته‌های علی(ع) در نهج البلاغه است. پژوهش حاضر بر پایه سیاق کلام در نهج البلاغه و به روش تحلیلی-توصیفی و با بررسی تاریخی-سندی مستندات قفاری، درصد برآمد تا میزان اعتبار نوشته‌های وی را در موضوع نص مورد بررسی قرار داده و آنها را تحلیل کند. با توجه به بررسی‌های به‌عمل آمده، قفاری همچون دیگر پیشینیان خود و با توجه به نوشته‌های آنها، تقطیع و گزینش قسمتی از کلام حضرت را در جهت اهداف خود اصل قرار داده و بدون توجه به سیاق و صدور کلام دیدگاه خود را بیان داشته است. همچنان‌که نتیجه تحلیل دیدگاه مخاطبان حضرت، برخلاف گفته‌های وی است.

کلیدواژه‌ها: شبهات در نهج البلاغه، قفاری، نص علوی، امامت در نهج البلاغه، امام علی(ع).

۱. دکتری علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

بر اساس شواهد تاریخی و بنا به دلایلی، از بدو پیدایش نهج البلاغه تاکنون شبهاتی از ناحیه منتقدان با اهداف مختلف درباره انتساب نهج البلاغه به امام علی(ع) مطرح شده و از قرن ششم با درج در منابع شیوع بیشتری یافته است؛ این شبهات که مربوط به گردآورنده و انتساب این کتاب به حضرت بود، در دوران اخیر، نهج البلاغه به منبعی برای نقد دیدگاه شیعه تبدیل شده است، گویی پس از پاسخ به شبهات مطرح شده توسط ابن خلکان، ذهبی، ابن حجر و ... توسط محققان، این بار نوبت آن رسیده بود تا نهج البلاغه از لحاظ شبهات درون‌متنی، توسط تعدادی از اهل سنت، مورد تحلیل قرار گیرد و در لابلای بررسی منابع شیعه و بهره‌مندی از آنها در جهت انکار دیدگاه شیعیان درباره ائمه خود، از برخی عبارات نهج البلاغه نیز استفاده شود.

۱-۱ بیان مسأله

در نهج البلاغه سخنانی از امام علی بازگو شده است که به صراحت به منصوص بودن امامت ایشان رهنمود دارد. شهید مطهری درباره این عبارات می‌نویسد: بدیهی است که تنها با نص و تعیین قبلی از طریق رسول اکرم(ص) می‌توان از حق مسلم و قطعی سخن گفت (مطهری، ۱۳۸۹: ۱۴۸) زیرا اگر انتخاب امام، حق امت بود، معنی نداشت علی(ع) تنها به خاطر شایستگی به امامت، قبل از انتخاب مردم، حکومت را حق مسلم خود بدانند و با کسی که علی‌الظاهر مدعی خلافت از طرف مردم بود، به مبارزه برخیزند؛ زیرا صلاحیت و شایستگی حق بالقوه، ایجاد می‌کند نه حق بالفعل و در صورت بالقوه بودن، سخن از ربوده شدن حق مسلم و قطعی، صحیح نیست.

با این وجود در دوره‌های اخیر مشاهده می‌شود، نهج البلاغه به منبعی برای ایجاد شبهه درباره دیدگاه شیعیان و تعارض با دیدگاه ائمه اطهار بدل شده است و از کسانی که در این باره به انکار مقام امامت با استفاده از نص نبوی و با استناد به نهج البلاغه، اقدام کرده است؛ دکتر "ناصر بن عبدالله قفاری" از اساتید دانشگاه محمد بن سعود ریاض است که در رساله دکتری خود، شبهات زیادی علیه شیعه گردآوری کرد و معتقد است، برای نگارش این رساله از کتب معتبر شیعی بهره برده است. همچنان‌که در کتاب «مسألة التقرب بين أهل السنة و الشيعة» وی نوشته و گفته‌هایی از حضرت در نهج البلاغه در جهت انکار نص علوی مورد استناد قرار گرفته است.

این پژوهش در نظر دارد به بررسی برداشت قفاری از نهج البلاغه درباره منصوص نبودن امامت بپردازد و برداشت وی را در بوته سخن‌سنجی بگذارد. از این روی سؤال این است که چه میزان نوشته‌های وی در جهت اثبات مطالب اظهار شده اعتبار دارد؟ بررسی محتوای کلام حضرت در نهج البلاغه در جهت تأیید یا نفی دیدگاه وی است؟ بررسی گفته‌های قفاری بر اساس علم حدیث همچون فضای صدور کلام و مخاطب‌شناسی چه ارزشی را به خود اختصاص می‌دهد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون کتاب‌ها و نوشته‌های متعددی در پاسخ به بخش‌های گوناگون کتاب «اصول مذهب الشیعه الامامیه اثنی عشریه» قفاری نگاشته شده است که برخی از آن‌ها پیشینه عام بوده و در حقیقت پاسخ به تمام سه جلد کتاب قفاری است، هر چند منابعی نیز به موضوعات خاص از منظر این کتاب پاسخ داده‌اند. کتاب (نقد کتاب اصول مذهب الشیعه (قزوینی، ۱۴۳۴) و کتاب الرد علی کتاب اصول مذهب الشیعه الامامیه الاثنی عشریه للقفاری (عبدالصمد، ۱۴۲۲) و کتاب تنزیه الشیعه الاثنی عشریه عن الشبهات الواهیه (تجلیل تبریزی، ۱۴۱۵) از جمله منابع عام هستند و کتاب توحید و شرک در نگاه شیعه و وهابیت (عابدی، ۱۳۹۰) فقط به قسمت توحید الوهیت و ربوبیت در کتاب قفاری پرداخته است. همچنان که رساله و پایان‌نامه‌هایی با عنوان:

- (مقایسه تطبیقی) توحید از نظر آیت‌الله سبحانی و ناصرالدین قفاری با تأکید بر پاسخ به شبهات وهابیت
- نقد و بررسی شبهات دکتر قفاری پیرامون توحید الوهیت از منظر شیعه
- نقد و بررسی دیدگاه دکتر قفاری درباره امامت فصل اول، باب ثالث از کتاب (اصول مذهب الشیعه الامامیه الاثنی عشریه) و... از منظری خاص به کتب قفاری و شبهات وی پرداخته‌اند و از این روی باید اظهار داشت این نوشته بی‌پیشینه است و تاکنون نوشتاری در این زمینه به دست نیامده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

رساله دکتری قفاری به صورت کتاب درسی با نام «اصول مذهب الشیعه الامامیه اثنی عشریه» چاپ شده است و در جهت رد مذهب تشیع در دوره کارشناسی ارشد دانشگاه بین‌المللی مدینه در حال تدریس است. همچنان که کتاب «مسأله التقرب بین أهل السنة و الشیعه» پایان‌نامه کارشناسی ارشد وی، با حمایت حاکمان مکه و مدینه، بارها چاپ شده است و هر دو منبع، در جهت گسترش دیدگاه وهابیت و انکار باورهای شیعه، مورد استفاده قرار می‌گیرند. از این‌رو بررسی و تحلیل دیدگاه‌های وی نیازمند فرصتی مناسب برای پاسخگویی است، به‌ویژه آنکه قفاری، قسمتی از کلام و نامه حضرت را در جهت اثبات دیدگاه خود بیان و بدون ارائه دلیل به حال خود رها کرده است.

۲. بحث

۱-۲. بررسی جایگاه نص در نهج البلاغه

در نهج البلاغه سخنانی از امام علی (ع) بازگو شده که به منصوص بودن امامت به صراحت رهنمود دارد، مانند این کلام حضرت در خطبه دوم: «هُمْ خَصَائِصُ حَقِّ الْوَلَايَةِ وَفِيهِمُ الْوَصِيَّةُ وَ الْوَرَاثَةُ الْآنَ إِذْ رَجَعَ الْحَقُّ إِلَى- أَهْلِهِ وَ نُقِلَ إِلَى مُنْتَقَلِهِ»، اشاره دارد که پیامبر(ص) به جانشینی و امامت حضرت وصیت کرده‌اند و دلیل این مطلب، سخن امام در ذیل خطبه است که بیان داشتند: «الآن إذ رجع الحق إلى أهله و نقل إلى منتقله». در این کلام حضرت، پس از بیست‌وپنج سال که به مقام خلافت می‌رسند، خلافت و ولایت را حق خویش دانسته

و از آن به عنوان «میراث رسالت» یاد می‌کنند و ضمن تعرض به غاصبان حق خویش می‌فرمایند: الان حق به جایگاهش بازگشت.

سبحانی درباره این کلام می‌نویسد: باید سؤال کرد: مراد از حقی که از دست خارج شده بود، سپس به اهلش برگشت، چیست؟ آیا آن غیر از امامت و خلافتی است که در طول ۲۵ سال، امام از آن محروم شده بودند، سپس بعد از فترتشان به ایشان برگشت؟ (نک: سبحانی، ۱۴۲۴: ۳۴ و ۳۵).

هنگامی که علی (ع) از طغیان عایشه و طلحه و زبیر آگاه شدند و تصمیم به سرکوبی آنها گرفتند، ضمن هشدار به رهبران مذهبی در پایان کلام فرموده‌اند: «فَوَاللَّهِ مَا زِلْتُ مَدْفُوعاً عَنْ حَقِّي مُسْتَأْتِراً عَلَيَّ مُنْذُ قَبَضَ اللَّهُ نَبِيَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى يَوْمِ النَّاسِ هَذَا» (خطبه/۶)، عبارات کلام و ذکر (حق من)، اشاره به انتصاب از سوی خداوند و معرفی ایشان به مردم از طریق پیامبر اکرم (ص) در غدیر خم دارد.

در خطبه شقشقیه، ایشان صراحتاً می‌فرمایند: «أَرَى تُرَائِي قَبْأً» و جمله‌ی با چشم خود می‌دیدم، میراثم را به غارت می‌برند، اشاره به اینست که میراث الهی مرا به غارت می‌برند.

امیرمؤمنان (ع) در مذمت قریش نیز می‌فرمایند:

«قَطَعُوا رَجْمِي وَ صَغَرُوا عَظِيمَ مَنْزِلَتِي وَ أَجْمَعُوا عَلَيَّ مُنَازَعَتِي أَمْرًا هُوَ لِي ثُمَّ قَالُوا أَلَا إِنَّ فِي الْحَقِّ أَنْ تَأْخُذَهُ وَ فِي الْحَقِّ أَنْ تَتْرَكَهُ»؛ عباراتی که در خطبه‌های ۱۷۲ و ۲۱۷ و نیز نامه ۳۶ نهج‌البلاغه محتوایی شبیه به هم دارند و دشتی در توضیح آن می‌نویسد: خلافت حقی است که باید رهاش کنی (دشتی، ۱۳۷۹: ۳۷۲).

ابن‌ابی‌الحدید بیانات حضرت را در این موضوع در حد تواتر ذکر می‌کند و سخنانی دیگر را فارغ از نهج‌البلاغه بر آن می‌افزاید (نک: ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۳۷: ۳۰۶/۹ و ۳۰۷).

۲-۲. مستندات قفاری در انکار نص علوی

قفاری بر اساس دیدگاه خود و بر پایه نهج‌البلاغه، تعدادی از سخنان و نامه‌های حضرت را در جهت انکار نص الهی حضرت مورد استناد قرار داده است که در ادامه به آنها اشاره و مورد بررسی قرار می‌گیرند:

۱-۲-۲. شورای امت، عامل انتخاب امام

قفاری، نامه شش نهج‌البلاغه را یکی از دلایل رد نص الهی حضرت می‌داند و در این باره می‌نویسد: این نگاشته، تصریح بر عدم وجود نص دارد و می‌گوید: شورا برای امر امامت، از آن مهاجران و انصار است و هر کدام بر این مطلب اجماع کنند، او امام است و هر کس از این امر سرباز زند، قتال با وی به علت عدم پیروی از شیوه مؤمنین واجب است و اگر نصی بر امام بود، علی (رضی‌الله‌عنه)، چنین مطلبی را ذکر نمی‌کرد. پس بدین ترتیب به وسیله کتاب نهج‌البلاغه است که شیعه با آن مواجه می‌شود - همان‌گونه که شیعیان بدان اعتقاد دارند، از سخنانی است که هیچ شکی در آن نیست و هیچ‌گونه باطلی، نه از پیش رو، نه از پشت سر، به سراغ آن نمی‌آید و نزد آنان به وجه یقین، از کلام معصوم است و شیعه در کلمه‌ای از آن شک نمی‌کند - و این کلام هر آنچه، آنان بر ادعاهای خود حول نص علی و ائمه کرده‌اند را به نابودی می‌کشاند (قفاری، ۱۴۱۴: ۷۰۱/۲).

۱-۲-۲-۱-۱. بررسی نامه ششم نهج البلاغه

نامه ششم نهج البلاغه، از مرقومات حضرت به سال ۳۶ هجری است که بنا به نقل کتاب‌های تاریخی و شروع نهج البلاغه، امیرالمؤمنین برای اتمام حجت بر معاویه و افراد سطحی حجاز و عراق و شام، نخست با نامه‌نگاری و سپس با ارسال اشخاص نزد معاویه، تلاش کردند که پس از جریان جمل، جنگ خانمان‌سوز داخلی دیگری دامن‌گیر امت مسلمان نشود، چون نتیجه‌ای نگرفتند، جریر بن عبدالله بجلی را که از طرفداران عثمان و از دوستان معاویه بود، به همراه نامه موردنظر به نزد او فرستاده و در آن سه موضوع بیعت خلفای گذشته و اعتبار آنها، شورای انتخابی موردنظر برای انتخاب حاکمان و پاسخ به شبهات قتل خلیفه سوم را با معاویه، مطرح کردند.

بنا به نقل ابن میثم و دیگر شارحان نهج البلاغه، آنچه توسط سید رضی در این کتاب نقل شده، قسمتی از نامه‌ای است که حضرت به معاویه نوشته و آن را به وسیله جریر بن عبدالله بجلی که از حکمرانی همدان عزلش کرده بودند، به شام فرستادند. حضرت در این نامه، به سه بیان مختلف، به شبهات و ایرادات زمان خویش پاسخ می‌دهند و هر قسمت از این نوشته، نمایانگر یکی از فضاهای شکل گرفته در شام، توسط معاویه است. در ابتدا، بیعت مورد تأیید معاویه را تبیین و آن‌را با بیعت مردم با ایشان در مدینه، تحلیل می‌کنند:

«إِنَّهُ بَايَعَنِي الْقَوْمُ الَّذِينَ بَايَعُوا أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ عَلَيَّ مَا بَايَعُوهُمْ عَلَيْهِ فَلَمْ يَكُنْ لِلشَّاهِدِ أَنْ يَحْتَارَ وَلَا لِلْغَائِبِ أَنْ يَرُدَّ»

در ادامه، بحث شورای پیشنهادی معاویه برای انتخاب خلیفه مورد نظر وی را تبیین کرده و شرایط آن را بیان می‌کنند:

«وَأَمَّا الشُّورَى لِمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ فَإِنْ اجْتَمَعُوا عَلَى رَجُلٍ وَسَمَّوْهُ إِمَامًا كَانَ ذَلِكَ لِلَّهِ رِضًا»

آنگاه، مطالب ادعایی وی درباره شبهه قتل عثمان و نقش حضرت در آنرا مورد نقادی قرار می‌دهند:

«فَإِنْ خَرَجَ عَنْ أَمْرِهِمْ خَارِجٌ بَطْعَنٍ أَوْ بَدْعَةٍ رَدُّوهُ إِلَى مَا خَرَجَ مِنْهُ فَإِنْ آتَى قَاتِلُوهُ عَلَى اتِّبَاعِهِ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ وَوَلَّاهُ اللَّهُ مَا تَوَلَّى وَ لَعْمَرَى يَا مُعَاوِيَةُ لَئِنْ نَظَرْتَ بِعَقْلِكَ ذُونَ هَوَاكَ لَتَجِدَنِي أَبْرَأَ النَّاسِ مِنْ دَمِ عُثْمَانَ وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنِّي كُنْتُ فِي عَزَلَةٍ عَنْهُ إِلَّا أَنْ تَتَجَنَّى فَتَجَنَّى مَا بَدَأَ لَكَ»

در حقیقت، هر سه موضوع در باب انتخاب حاکم و مسائل مربوط به آن و تفاوت دیدگاه‌های حضرت با معاویه، به نگارش درآمده است.

۱-۲-۲-۲. بررسی شبهه قفاری بر پایه تحلیل نامه

نتیجه تحلیل کلام حضرت، در سه موضوع مختلف پاسخگوی ادعاهای معاویه است و قفاری و هم‌کیشان وی به شیوه تقطیع و با حذف استنادات نامه حضرت و بدون توجه به تطبیق آن با زمان نگارش و نیاز مخاطب، دیدگاه خود را بیان کرده‌اند.

۱-۲-۲-۱-۲-۱. سورا، پاسخ حضرت به دیدگاه‌های معاویه

قفاری برای اثبات دیدگاه خود، استناد حضرت به سورا در نامه را اصل قرار داده و بدون توجه به سخنان

گذشته ایشان که معاویه را ملزم به پذیرش بیعت می‌دانستند، دیدگاه خود را ذکر کرده است، درحالی‌که باید گفت: ادامه بیانات حضرت نیز در پاسخ به دیدگاه معاویه و قبل از آن توسط طلحه و زبیر، درباره شیوه انتخاب خلیفه از طریق شورا است که درباره عثمان و توسط شورای شش نفره عمر انجام گرفت. به این مفهوم که حضرت در ابتدا برای معاویه می‌نویسند: بیعت من علی، در مدینه و توسط اهل آن شکل گرفته و تو که در شام بودی، ملزم به اجرای آن هستی، به این علت که این روند عادی انتخاب خلفای گذشته بوده و تو که در زمان آنان بودی، به این امر تن در دادی و امروز گریزی از آن نداری.

آنگاه حضرت متذکر می‌شوند: «شورا تنها و تنها حق مهاجران و انصار است و اگر آنان پیرامون مردی گرد آمدند و همگی امامش نامیدند، مورد خشنودی خدا خواهد بود. پس کسی را که با انتقاد ویران‌گر یا بدعت‌گذاری از خط امرشان بیرون رود، باز می‌گردانند و اگر سرباز زد، به دلیل پیرویش از خطی جز از خط مؤمنان، با او پیکار می‌کنند و خداوندش نیز به آنچه خود پذیرفتارش شده است وامی‌نهد». بنابراین امام (ع) در این استدلال نیز با او به‌ناچار با معیارهای مورد قبول او سخن می‌گویند: که اگر بیعت را قبول داری، مردم با من بیعت کردند و اگر شورا را قبول داری، شورای مهاجرین و انصار مرا برگزیدند، دیگر چه بهانه‌ای می‌توانی داشته باشی؟ بنابراین سخنان فوق دلیل بر قبول مشروعیت خلفای قبلی نمی‌شود (سبحانی، ۱۴۲۴: ۷۷).

همچنان‌که از دیدگاه ابن‌میثم، این عبارت حضرت، کبرای قیاس را تقریر کرده و حق شورا و اجماع را در انحصار مهاجران و انصار قرار داده است، به دلیل این‌که ایشان اهل حل و عقد امت محمد (ص) می‌باشند، پس اگر بر مسأله‌ای از احکام الهی اتفاق کلمه داشته باشند، چنان‌که بر بیعت با آن حضرت متحد شدند و ایشان را امام نامیدند، چنین اتحادی اجماع بر حق و مرضی خداوند و راه مؤمنان است که پیروی از آن، واجب می‌باشد، بنابراین اگر کسی به مخالفت با آنان برخیزد و با متهم کردن ایشان یا تهمت زدن به کسانی که با او بیعت کرده‌اند و یا با ایجاد بدعت در دین، از مسیر مسلمانان خارج شود، مردم مسلمان او را به راه حق بازمی‌گردانند و اگر از این امر سرپیچی کند و راه غیر مؤمنان را ادامه دهد، با وی به جنگ پردازند تا به راه حق بازگردد و گرنه خداوند، او را به خود واگذارد و بالاخره آتش دوزخ را به وی بچشاند (ابن‌میثم، ۱۳۶۲: ۳۵۳/۴).

۲-۲-۱-۲-۲. شورا، نفی حجیت خلافت خلفای پیشین

با توجه به سیاق، این کلام مشعر بر بطلان خلافت خلفا نیز هست، با وجود اینکه فرموده‌اند: شورا از برای مهاجرین و انصار است، پس اگر اجماع بر مردی کنند، خوشنودی خدا در آن خواهد بود؛ تردیدی نیست که این عبارت، صراحت در آن دارد که آنچه رضای خدا در آنست، اجماع و اتفاق جمیع مهاجران و انصار است و در تاریخ ثابت شده است که اجماع جمیع مهاجران و انصار بر خلافت ابوبکر منعقد نشد و جمع کثیری با آن مخالفت کردند (نک: نراقی، ۱۳۸۰: ۱/۱۷۹).

همچنان‌که در امر خلافت خلیفه دوم تنها رأی و نظر ابوبکر لحاظ شد و در انتخاب عثمان نیز تنها شش نفر در شورای عمر حضور داشتند و با شرایطی که برای آن در نظر گرفته شده بود و در تاریخ ثبت

شده است، به نظر دیگر مسلمانان و حتی حضرت - که بدان اعتراض داشتند - توجهی نکردند. عمر بن خطاب، با اعتراف به این که انتخاب ابوبکر با نظر مسلمانان نبود و از این پس باید با مشورت آنان باشد (ابن سعد، ۱۴۱۰ق: ۳/۳۴۴) شورایی متشکل از ۶ نفر را انتخاب کرد تا یکی را از میان خود به عنوان خلیفه برگزینند. با تصمیم عمر، انتخاب خلیفه با موافقت اکثریت افراد شورا بود، اما چنان که او خواسته بود، اگر دو گروه سه نفره، نظر متفاوتی درباره شخصی داشتند، رأی گروهی پذیرفته شود که عبدالرحمان در آن است (یعقوبی، بی تا: ۲/۱۶۰). عمر همچنین گفته بود اگر فردی از اعضای شورا با رأی اکثریت مخالفت کرد، گردن او زده شود و در صورت دودستگی شورا، اگر گروه مقابل عبدالرحمن، نظر او را نپذیرفتند، سه مخالف کشته شوند و اگر اعضای شورا نتوانستند پس از ۳ روز فردی را برگزینند، همه آنان گردن زده شوند (یعقوبی، بی تا: ۲/۱۶۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ۲/۲۶۱).

برخی بر این باورند که ترکیب شورا به گونه‌ای بود که در نهایت به انتخاب عثمان می‌انجامید، زیرا طبق پیش‌بینی امام علی (ع)، سعد با پسرعموی خود عبدالرحمان مخالفت نمی‌کرد و عبدالرحمان که شوهرخواهر عثمان بود، به او رأی می‌داد. در این صورت اگر طلحه و زبیر هم با علی (ع) موافق می‌بودند، فایده‌ای نداشت؛ چرا که عبدالرحمان در گروه طرفدار عثمان بود (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۵: ۱/۱۸۸). حضرت نیز در خطبه سوم درباره آن می‌فرماید: سرانجام یکی از آنها، به خاطر کینه‌اش از من روی برتافت و دیگری خویشاوندی را بر حقیقت مقدم داشت و به خاطر دامادیش به دیگری (عثمان) تمایل پیدا کرد، علاوه بر جهات دیگر که ذکر آن خوشایند نیست.

پس با این بیان، حضرت از یک‌سوی خلافت خلفای ثلاثه را که معاویه بر پایه آن به حکومت رسیده بود، نفی می‌کنند و از سوی دیگر بیان می‌دارند، حکومت‌های شکل گرفته حجتی نداشته‌اند و برخلاف آنچه اهل سنت بدان قائل هستند، با این کلام دیدگاه آنها از نظر حضرت نفی می‌شود.

۳-۲-۱-۲-۲. شورا، تهدید معاویه در صورت دخالت در امور مسلمین

عبارت "إِنَّمَا الشُّورَى لِلْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ"، هدفی دیگر را نیز در ارتباط با معاویه دنبال می‌کند و آن اینست که در صورت واگذاری انتخاب خلیفه به شورا، معاویه حق اظهارنظر در این امر و دخالت در آن را ندارد و شورا را مهاجرین و انصار شکل داده و تصمیم‌گیری خواهند کرد و معاویه در هیچ یک از این گروه‌ها جای نمی‌گیرد؛ چرا که بنا به نقل الفتوح عبارت حضرت با افزودن "دُونِ غَيْرِهِمْ" که دیگرانی را از آن خارج می‌کند، به صورت "وَ إِنَّمَا الشُّورَى لِلْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ دُونِ غَيْرِهِمْ" نیز نقل شده است و از سوی دیگر حضرت در ادامه نامه با عبارت: "وَ اعْلَمُوا يَا مُعَاوِيَةُ أَنَّكَ مِنَ الطُّلُقَاءِ الَّذِينَ لَا تَحِلُّ لَهُمُ الْخِلَافَةُ وَ لَا تُعَقَّدُ مَعَهُمُ الْإِمَامَةُ وَ لَا يَدْخُلُونَ فِي الشُّورَى"، حق دخالت در خلافت، امامت امت و شرکت در شورا را به علت اینکه او در زمره طلقاء و آزادشدگان پیامبر (ص) هست، نفی می‌کنند و با این بیان اظهار می‌دارند: افرادی امثال تو، حق اظهارنظر در امور مسلمین را ندارند، چه برسد که بخواهند در مورد شیوه انتخاب خلیفه مسلمین، صاحب نظر و دیدگاه باشند.

همچنان که ادامه نامه، تهدید معاویه در صورت عدم پذیرش بیعت و اقدام به شبهه‌افکنی در جامعه

هست که امام می‌فرماید: همین مهاجران و انصار موردنظر معاویه که قرار هست، امر شورا را بر عهده گرفته و عهده‌دار انتخاب خلیفه شوند، همین کار را درباره علی(ع) انجام داده‌اند و آنگاه کسی را که با انتقاد ویرانگر یا با بدعت‌گذاری از خط امرشان بیرون رود، بازش می‌گردانند.

۲-۲-۲. بررسی باور و اعتقاد معاویه و بنی‌امیه به نص علوی

یکی از مشکلات جدی حضرت امیر(ع) در دوران خلافت، سرکشی معاویه بود، وی در عهد عمر و عثمان، حکومت ولایت شام را در اختیار داشت و به‌ویژه در عهد خلیفه سوم، سپاهی منظم پرورش داد که کورکورانه از وی اطاعت می‌کردند. او برای دستیابی به قدرت نیاز به بهانه‌ای داشت که قتل عثمان این بهانه را فراهم کرد. پس از قتل عثمان سواران معاویه، حاکم اعزامی امام علی(ع) به شام را از منطقه تبوک برگرداندند (دینوری، ۱۳۷۳: ۱۴۱) و مشکلاتی را برای حکومت حضرت پدید آوردند. در این میان حضرت، نامه‌هایی برای او نوشته و به ادعاهای او پاسخ دادند، در نامه مورد نظر، حضرت با توجه به آنچه او در جامعه آن روز مطرح کرده بود را بیان می‌کنند و آنچه دلیل گفته موردنظر است، بررسی دیدگاه موافق معاویه و بنی‌امیه با وصایت علی(ع) توسط پیامبر(ص) است که به ابعاد مختلف در منابع رخ نموده و در ادامه به برخی اشاره می‌شود:

بر اساس نقل نصر بن مزاحم در وقعه صفین، معاویه در جواب نامه محمد بن ابوبکر - در دفاع از علی(ع) و دعوت او - از حق علی(ع) و مذمت خلیفه اول در غضب حکومت ایشان، سخن به میان می‌آورد که دلالت بر باور وی به نصب حضرت دارد. در قسمتی از این نامه، معاویه می‌آورد: «ما و پدرت در روزگار زندگی پیامبرمان(ص) با هم بودیم، می‌دیدیم نگهداشت حق پسر ابی‌طالب بر ما لازم و برتری او بر ما آشکار است، پس چون خداوند آنچه را می‌بایست برای پیامبرش(ص) برگزید و آنچه را بدو وعده کرده بود، به تمامی رساند و دعوتش را آشکار کرد و حجتش را روشن و غالب ساخت، جان وی را به جوار خویش برد. آنگاه پدر تو و فاروق او، نخستین کسانی بودند که حق علی را گرفتند و با او به مخالفت پرداختند». وی آنگاه ادامه می‌دهد: «پدرت شالوده این(دولت) را نهاده و حکومت خود را پایه گذاشته و این بنا را برآورده است. بنابراین اگر آنچه ما بر آنیم درست است، پدر تو آغازگرش بوده و اگر جور و ستم است، باز هم پدرت پایه‌اش را گذاشته است. ما شرکای او هستیم و به رهنمود او رفته و از کار او پیروی کرده‌ایم. اگر پدرت، پیش از ما این راه نپیموده بود، ما با پسر ابی‌طالب مخالفتی نمی‌کردیم و به او تسلیم می‌شدیم، ولی دیدیم پدرت چنان کرد و ما نیز گام به جای گام او نهادیم و رفتار او را سرمشق خود ساختیم» (نک: نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴: ۱۱۹-۱۲۰).

بر اساس گزارش‌های تاریخی، پس از رحلت پیامبر(ص)، زمانی که ابوسفیان وارد مدینه شد، مردم با ابوبکر بر سر خلافت بیعت کرده بودند. ابوسفیان که اوضاع را چنین دید، گفت: به خدا سوگند خروش و هیاهویی می‌بینم که چیزی جز خون آنرا خاموش نمی‌کند. ای فرزندان عبدمناف، به چه مناسبت ابوبکر عهده‌دار فرمانروایی بر شما باشد. آن دو مستضعف، آن دو درمانده کجایند - مقصودش علی(ع) و عباس بود - شأن خلافت نیست که در کوچکترین خاندان قریش باشد. سپس رو به علی(ع) گفت: دست

بگشای تا با تو بیعت کنم و به خدا سوگند اگر بخواهی مدینه را برای جنگ با ابوفضیل یعنی ابوبکر انباشته از سواران و پیادگان می‌کنم (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۸۵: ۲۲۰/۱). این مطلب نیز دلالت بر این دارد که با وجود عباس عموی پیامبر(ص) و با وجود کهولت سن نسبت به امیرالمؤمنین، ابوسفیان بیعت و حکومت را از آن علی(ع) می‌داند.

شاهد مثال دیگر از نظر تاریخی، شعر ابوسفیان است که وقتی به مدینه رسید و دید مردم با ابوبکر بیعت کرده‌اند، در ترغیب بنی‌هاشم برای این که بیعت ابوبکر را فسخ کنند و ایشان را دعوت کند بر این که ایشان امیرالمؤمنین(ع) را امام و پیشوا گردانند، شروع به گفتن آن کرده و گفته است:

ای قبیله بنی‌هاشم به طمع میندازید مردم را در خود و خصوص قبیله بنی‌تیم و قبیله بنی‌عدی. پس نیست امر امامت مگر در میان شما و مگر به سوی شما و نیست از برای امر امامت مگر ابوالحسن که علی‌بن‌ابی طالب است.

ای ابوالحسن محکم کن از برای امر امامت کف احتیاط زیرا تو باین کار که دیگران امید آن را دارند توانا تر هستی (یعقوبی، بی تا: ۱۲۶/۲؛ بخاری، ۱۴۲۲: ۳۶۲/۲؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۸۵: ۱۸/۶؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۹۰/۱؛ همو، ۱۴۱۴: ۲۴۸؛ طبری، بی تا: ۳۸۰/۱؛ الحسنی، ۱۴۳۴: ۸۷/۱).

و از آن جمله، شعر عبدالله بن ابوسفیان بن حارث بن عبدالمطلب است که بعد از فتح مکه مسلمان شد (الموسوی، ۱۴۱۰: ۲۱۴) و ضمن یک شعر طولانی آنرا بیان کرد (هاشمی‌خویی، ۱۴۰۰: ۲۸۰/۸).

و اِنَّ وَّلِيَّ الْاَمْرِ بَعْدَ مُحَمَّدٍ
وَعِیَ رَسُوْلَ اللّٰهِ حَقًّا وَ جَارِه
عَلِيٌّ وَ فِيْ كُلِّ الْمَوَاطِنِ صَاحِبِه
وَ اَوَّلُ مَنْ صَلَّى وَ مِنْ لَانَ جَانِبِه

(مفید، ۱۴۱۳: ۲۶۹؛ کراچکی، ۱۴۲۱: ۳۵؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۸۵: ۲۳۱/۱۳؛ حرعاملی، ۱۴۲۵: ۳۲۶/۳)

تمامی این مستندات دلالت بر این دارد که معاویه و بنی‌امیه به حق جانشینی علی(ع) پس از رسول(ص)، ادعان داشتند، اما آنچه حضرت در نامه‌اشم، آورده‌اند، مطابق با تحریکات معاویه در شام و ادعاهای او بوده است؛ نکته‌ای که قفاری و قبل از وی، دیگرانی همچون آلوسی - که مستند ادعای وی، قرار گرفته‌اند- درصدد انکار نص امامت علوی با این نامه برآمده‌اند (نک: حسین‌پور اصل، ۱۴۰۰: ۹۴-۹۶).

۲-۳. عدم پذیرش خلافت

قفاری، با استناد به سخن حضرت «دَعُوْنِي وَ التَّمَسُّوْا غَيْرِي... فَأَنَا كَأَحَدِكُمْ وَ لَعَلِّي أَسْمَعُكُمْ وَ أَطُوْعُكُمْ لِمَنْ وَ لِيَتْمُوْهُ أَمْرُكُمْ وَ أَنَا لَكُمْ وَ زِيْرًا خَيْرٌ لَكُمْ مِنِّي أَمِيْرًا» می‌نویسد: این کلام دلالت دارد بر این که بر امامت ایشان از سوی رسول(صلی‌الله‌علیه‌وآله) نصی نبوده است و الا جایز نبوده، ایشان بگویند: "دعونی.. إلی، ولعلی.. إلی، وأنا لكم.. إلی" پس چگونه امام معصوم، بیعت با امامت را با عبارت: "دعونی" در سخن خود رد می‌کند، در صورتی که آن رکنی از ارکان دین است و چگونه ایشان با بیان "التمسوا غیري" امر به بیعت دیگری می‌دهند، در صورتی که در کتب شیعه هست که در روز قیامت، خداوند به سه گروه نمی‌نگرد و با آنان سخن

نمی‌گوید و آنان در عذاب دردناکی هستند که از جمله آنان است: هر کس با امامی که از سوی خداوند انتخاب نشده، بیعت کند.

همچنان که در ادامه مطالب خود، این بیان را دلیلی بر انکار دیدگاه شیعه دانسته و در این باره مقرر می‌دارد: آیا علی (ع) آنها را به کفر بعد از ایمان امر می‌کند یا این ادعایی است که شیعه در آن را گشوده و ربطی به امام (ع) ندارد و این دسیسه‌ای حقدآور و از جعلیات کفرآمیز متواتر است که تفرقه امت و گسترش نزاع و اختلاف را در صفوفشان اراده می‌کند (قفاری، ۱۴۱۴: ۶۹۹/۲).

۱-۳-۲. بررسی شبیهه بر اساس تحلیل کلام حضرت

سیدرضی در ابتدای این کلام می‌نویسد: گفتاری است از حضرت، آنگاه که مردم در پی کشته شدن عثمان، بیعت او را آهنگ کردند.

چنان که از تاریخ طبری برمی‌آید، این گفتگو پنج روز پس از کشته شدن عثمان، میان مردم درخواست-کننده و امیرالمؤمنین اتفاق افتاده است؛ بنابراین تاریخ آن را می‌توان در روز پنجشنبه، ۱۹ یا ۲۲ یا ۲۹ ذی‌الحجه سال ۳۵ یا به گفته دیگر، روز سوم یا چهارم محرم سال ۳۶ دانست (جعفری، ۱۳۸۰: ۱۸۲/۲).

۱-۳-۱-۱. توجه به وضعیت جامعه، عامل عدم پذیرش خلافت

بیان حقایق و واقع‌نمایی مسائل بر پایه گذشته و خبر از برنامه آینده حکومتی خویش برای انتخاب آگاهانه و برخورد واقعی با مسائل پیش رو، علت بیان حضرت در این کلام است.

پس از قتل عثمان، همگان دست بیعت به سوی علی (علیه‌السلام)، دراز کردند، بزرگان قبایل و افراد سرشناس انتظار داشتند که به شیوه خلفا عمل کنند و امتیازاتی برای ایشان در نظر بگیرند، حضرت در ابتدا با بیان «دَعُونِي وَ التَّمِسُوا غَيْرِي» و سپس «وَاعْلَمُوا أَنِّي إِنِ اجْتَبَيْتُكُمْ رَكِبْتُ بِكُمْ مَا أَعْلَمُ وَ لَمْ أُصِغْ إِلَى قَوْلِ الْقَائِلِ وَ عَنَبِ الْعَاتِبِ»، تقاضا کردند، ایشان را معاف دارند و با ایشان اتمام حجت و با صراحت اعلام کردند که اگر رشته خلافت را به دست بگیرند، مطابق خواسته آنها عمل نخواهند کرد.

بسیاری از توده مردم نیز از ارزش‌های اسلامی فاصله گرفته و به خاطر وفور غنایم جنگی، آلوده زرق و برق دنیا شده بودند؛ افکار جاهلی در میان آنها خودنمایی می‌کرد و زندگی عصر پیامبر (ص)، -به خاطر بی‌توجهی خلفا- به فراموشی سپرده شده بود. به همین دلیل، امام خود را بر سر دو راهی می‌دیدند: تسلیم نشدن در برابر بیعت مردم در آن شرایط بحرانی یا تن دادن به بیعت و استقبال از طوفان‌ها و بحران‌ها و امواج سهمگین اجتماعی.

از سوی دیگر آنان که می‌خواستند با علی (ع) بیعت کنند، همان‌ها بودند که قبلاً با خلفای دیگر بیعت کردند ولی عثمان همه یا بیشتر آنان را از عطا و مقرری خود محروم ساخته بود و حق ایشان را نپرداخته بود و بنی‌امیه به روزگار عثمان، اموال را به خود اختصاص داده و ریشه‌کن کرده بودند و چون عثمان کشته شد، آنان به علی (ع) گفتند: ما با تو بیعت می‌کنیم به شرط آنکه میان ما با روش ابوبکر و عمر رفتار کنی، در این هنگام بود که حضرت، تقاضا کردند، ایشان را معاف دارند و کسی دیگری را جستجو کنند که میان آنان به روش ابوبکر و عمر رفتار کنند.

این روش امام، مطلب جدیدی نبود، پیش از این نیز امام در واکنش به شرط عبدالرحمن در شورای شش نفره عمر، برای گزینش خلیفه، بر استنکاف از سیره شیخین و عمل به کتاب و سنت تأکید ورزیده بودند و حتی به خاطر اصرار بر این اصل مهم، از خلافت کنار گذاشته شده بودند، از این روی برای آنان، سخنی فرمودند که در آن رمزی نهفته بود و آن این گفتار است که می‌فرمایند: ما با کاری رویاروی خواهیم بود که دارای رنگ‌ها و جوهری است که دل‌ها برای آن پایدار و عقل‌ها در آن ثابت نمی‌ماند: «فَإِنَّا مُسْتَقْبِلُونَ أَمْرًا لَهُ وَجْهٌ وَأَلْوَانٌ لَا تَقُومُ لَهُ الْقُلُوبُ وَ لَا تَثْبُتُ عَلَيْهِ الْعُقُولُ» (خطبه/۹۲).

امام کسی نبودند که مانند سیاستمداران دنیاطلب، طرح واقعی خود را برای حکومت اسلام پنهان سازند و با نشان دادن در باغ سبز و فریبکاری، آنها را به بیعت بشکانند و بعد از نشستن بر تخت قدرت، طرح اصلی خود را آشکار سازند! ایشان هرگز به این‌گونه فریبکاری‌ها تن در نمی‌دادند و مایل بودند، همه‌چیز را قبلاً به‌طور آشکار با مردم در میان بگذارند و مشکلات بیعتشان را برای آنها بیان کنند (مکارم، ۱۳۸۶: ۲۱۰/۴).

۲-۱-۳-۲. ایجاد اشتیاق در مردم برای پایداری در امور حکومت

ابن میثم بحرانی درباره کلام حضرت می‌نویسد: "أقول: حاصل هذا الفصل أنه لا بد لكلّ مطلوب على أمر من تعزّز فيه و تمنع!" (ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۸۵/۲) به این مفهوم که برای ایجاد علاقه در هر امر مطلوبی، لازم است دشواری و منعی بوجود آید تا قدرش بخوبی دانسته شود. فلسفه و حکمت این امر اینست که اگر کسی چیزی را به اصرار بخواهد و از آن بازداشته شود، در به دست آوردن آن حرص می‌ورزد. در حقیقت وی می‌خواهد از محتوای سخن امام (ع) در این خطبه چنین استفاده کند که ایشان با عدم پذیرش خلافت در آغاز، رغبت مردم را شدیداً برانگیختند تا در قبول خلافت اصرار بورزند و این به منزله انکار نص‌الهی در امر خلافت نبوده است. از این روی در توضیح سخن خود و در ادامه قید می‌کند: زیرا انتقال خلافت به امام (ع) بعد از دگرگونی‌هایی بود که در دستورات دینی پدید آمده بود و قتل عثمان اتفاق افتاد و مردم بر ریختن خون او جرأت یافتند، در زمینه این حوادث، نیاز بود که روحیه مردم را تقویت و آنها را بر قواعد حق و دستورات الهی تشویق کنند تا رغبت و میل آنها را بر خلافت خویش با توجه به وضع موجود و عاقبت‌نگری لازم، بیش از پیش فزونی بخشند (نک: ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۸۶/۲).

ادامه بیانات حضرت، ضمن اتمام حجت پس از اصرار مردم، شرایطی برای قبول خلافت و نحوه برخورد خود با مسائل اجتماعی و یا کیفیت عمل خود است تا به آنها بفهمانند که در صورت پذیرش خلافت، جز آنچه از شریعت می‌دانند، در کار خلافت، توصیه کسی را قبول نمی‌کنند و سخن کسی را که به خواهش هوای نفس و مخالف شریعت گفته شود، نمی‌پذیرند و به تهدید کسی که فزون‌طلب و یا ناراضی باشد، درباره امری که به یقین مخالف شریعت است، ترتیب اثر نمی‌دهند. همان‌گونه که در مورد زیاده‌خواهی طلحه و زبیر انجام شد و از پذیرش توصیه‌ها، درباره ابقاء معاویه تا زمان استقرار حکومت خود، امتناع کردند (نک: منتظری، بی‌تا: ۳۷/۴).

بی‌شک با بررسی در نهج البلاغه و بر اساس دیدگاه حضرت به دست می‌آید که، امام (ع) لایق‌ترین فرد در اجرای احکام دینی، نه تنها در آن زمان، بلکه در زمان‌های قبل نیز بودند؛ چنان‌که، اظهار می‌دارند رقیب (خلیفه اول) من هم به یقین می‌داند که جایگاه من از خلافت جایگاه محور سنگ آسیا نسبت به آن است (خطبه/۳)، نیز هنگامی که به مسئله شورای شش نفری عمر اشاره می‌کنند که ایشان را در کنار پنج نفر قرار داده بودند، می‌فرمایند: کدام زمان بود که در مقایسه من با نخستین آنان، تردید وجود داشته باشد، تا چه رسد به اینکه مرا هم‌سنگ امثال این‌ها قرار دهند». در جای دیگر هنگامی که مردم می‌خواستند بعد از عثمان با ایشان بیعت کنند، با صراحت می‌گویند: همه شما به خوبی می‌دانید من از همه کس به خلافت شایسته‌ترم. بیان ایشان «دَعُونِي وَ التَّمَسُّوا غَيْرِي»، ضمن اظهار این مطلب که من علی با دیگرانی که شما به آنها عادت کرده‌اید، متفاوت هستم، تقاضا کردند: ایشان را معاف دارند و کسی دیگری را جستجو کنند که میان آنان به روش ابوبکر و عمر رفتار کند. تمامی سخنان حضرت در این خطبه، یعنی اینکه حضرت شناخت کافی از مخاطبان خود داشتند و می‌دانستند، آنها تحمل حکومت سرتاسر عدل ایشان را نخواهند داشت؛

هم‌چنان‌که گسترش سرزمین‌های اسلامی و دوری مردم از سنت رسول به علت عملکرد نامناسب خلفا، باعث شده بود تا ایشان، مردم عصر خویش را فاقد شایستگی لازم برای برخورداری از نعمت بزرگ رهبری مانند خود بدانند و ایشان می‌دانستند مردم فقط از روی یک سری احساسات مقطعی و زودگذر به ایشان روی آورده‌اند و دیری نخواهد گذشت که در مواجهه با مشکلات، ایشان را تنها خواهند گذاشت. از این روی در دیدگاه حضرت، حکومت بر چنین مردمی جز سخنان و تهمت‌های کذب و سرزنش‌های بی‌خردانه، نتیجه‌ای عاید حاکم نخواهد کرد، پس بهتر است، سراغ دیگری بروند و ایشان را به حال خود رها کنند.

۳-۱-۲-۳. رفع اتهام حرص به حکومت و ابطال کودتا

اثبات بی‌اعتنایی به مقام خلافت و رفع اتهام حرص، از دیگر دلایل حضرت برای استنکاف بوده است، چنان‌که قبلاً به ایشان گفته شده بود: «ای پسر ابی‌طالب، تو بر این جریان خلافت سخت آزمندی» (خطبه/۱۷۲) و از سوی دیگر اگر امام، بعد از قتل عثمان، بلافاصله ابتکار عمل سیاسی را در دست می‌گرفتند یا بعد از مراجعه مردم بدون درنگ خود را وارد صحنه سیاسی کرده و خلافت را می‌پذیرفتند، قطعاً متهم به کودتا می‌شدند، همچنان‌که منشأ تمامی جنگ‌های درون حکومتی امام (علیه‌السلام) به خونخواهی عثمان و مذمت پذیرش حکومت توسط ایشان برمی‌گردد.

لذا باید گفت نظر به مشکلات و حوادث آینده بود که فرمودند: به پیشواز اموری می‌رویم که چهره‌ها و رنگ‌های گوناگونی دارد، بدان هیبت و صلابت که دلها تحمل صبر بر آن امور را ندارند و خردها نه تنها پذیرای آنها نیستند، بلکه از قبول آن امور به دلیل مخالفت با شریعت و نظام هستی ابا و انکار دارند. امور آینده‌ای که امام (ع) بر آنها واقف و آگاه بودند، اختلاف مردم و تحلیل‌های نادرست و شبهات بیهوده و باطلی بود که بعدها تحقق پذیرفت، مانند تهمت‌هایی که معاویه و مردم بصره بر آن حضرت زدند و ایشان

را متهم به قتل عثمان کردند و یا خوارج ایشان را متهم به قبول حکمیت در جنگ صفین کردند (ابن میثم، ۱۳۶۲: ۳۸۶/۲)

عنایت به بیانات نشان می‌دهد که حضرت پس از بیان "مرا رها کنید و سراغ دیگری بروید"، گوشه‌ای از حقایق و شرایط حاکم بر آن عصر را که در آینده از نظر ایشان، عامل مشکلات عدیده‌ای خواهد بود، روشن می‌کند و مقصود ایشان از تذکر مشکلات آینده، جلوگیری از اشکال تراشی است تا وحدت کلمه پیدا کرده، برخی از آنها موجب پایداری دیگران گردند و در نهایت صلاح‌پذیر و آماده رویارویی پیشآمدهای سخت و دشوار آینده باشند. مطالبی مهم و بنیانی که قائلین به شبهه، آنها را حذف کردند و برای نیل به اهداف خویش، قسمتی‌هایی از سخنان حضرت را در نوشته‌های خود وارد و بدان استناد کردند.

۴-۲. رویکرد مردم، علت پذیرش خلافت

قفاری ضمن هماهنگی این مطلب با دیدگاه اهل سنت، می‌نویسد: در تصریحی دیگر، استجابت خلافت توسط حضرت با انتخاب و دعوت مردم از ایشان به امر خلافت صورت می‌گیرد نه با نص الهی، چرا که فرمودند: «وَاللَّهِ مَا كَانَتْ لِي فِي الْخِلَافَةِ رَغْبَةٌ وَلَا فِي الْوِلَايَةِ إِزَّةٌ وَلَكِنَّكُمْ دَعَوْتُمُونِي إِلَيْهَا وَحَمَلْتُمُونِي عَلَيْهَا...» و این بیان اتفاق دارد با آنچه از طریق اهل سنت وارد شده و برگرفته از ویژگی اجماع در نزد فریقین است (قفاری، ۱۴۲۸: ۲۸۸/۲).

۴-۲-۱. پاسخ به شبهه قفاری بر پایه تحلیل کلام

سید رضی درباره علت بیان این کلام می‌نویسد: "از سخنان علی(ع) خطاب به طلحه و زبیر است که پس از بیعت با ایشان در مورد خلافت ایراد کرده‌اند. طلحه و زبیر، ایشان را سرزنش کرده بودند که رایزنی با آن دو و یاری گرفتن از ایشان را رها کرده است." (خطبه/۲۰۵)

علت بیان این قسمت از خطبه بر پایه شروح این‌گونه است که: طلحه و زبیر نزد امیرالمؤمنین(علیه السلام) آمدند و گله کردند تو در کارهایت با ما مشورت نمی‌کنی و از ما یاری نمی‌خواهی، علی(علیه السلام) در پاسخشان فرمودند: بی‌تردید شما دو تن از اندکی به خشم آمده‌اید و آن همه را از یاد برده‌اید. چرا خبرم ندهید که شما را از کدامین حقتان بازداشته‌ام یا کدامین سهمتان را با خود کامگی دریغ داشته‌ام یا کدامین حقی را مسلمانی نزد من فراز آورده و من در احقاق آن سستی کرده‌ام، یا به نادانی دچار بوده‌ام، یا در اجرای آن روشی نادرست برگزیده‌ام؟ به خدا سوگند که مرا نه به خلافت میلی بود و نه به زمامداری نیازی، این شما بودید که مرا بدان خواندید و با اصرار بر کرسی خلافت نشانیدید و چون خلافت به من رسید، از کتاب خدا و قوانینی که برای ما نهاده، ما را به حکمرانی بر اساس آن فرمان داده بود، با نگاهی ژرف پیروی کردم و نیز از سنت پیامبر(ص) الگو گرفتم. چنین بود که به رأی شما و دیگران نیازی نداشتیم، در این میان حکمی پیش نیامد که آنرا ندانم تا به رایزنی‌تان خوانم و اگر چنان بود، از شما و جز شما روی گردان نبودم.

متن انتخاب شده برای ایجاد شبهه، قسمتی از متن خطبه است و سخنانی از حضرت، قبل و بعد از آن در این کتاب ذکر گردیده و در حقیقت در طرح این شبهه نیز تقطیع روایت، نقش اساسی داشته است.

۱-۴-۲. محور کلام، شیوه حکومتداری و پاسخ به ادعاها، نه اثبات خلافت

در ابتدای کلام، امام(ع) طلحه و زبیر را به علت ضعف عملکردها درباره حق بیعت ایشان و تحرکاتی که در مدینه و مرکز حکومت شروع کرده و زمینه را برای اعتراض عمومی فراهم کرده بودند، مورد سرزنش قرار می‌دهند و در ادامه از علت خشم آنها خبرگیری می‌کنند و از شرایط نارضایتی منطقی، مورد مؤاخذه قرار می‌دهند.

فضای کلام، دلالت بر آن دارد که این دو، تحرکاتی را در مدینه و مرکز حکومت حضرت شروع کرده و در پی آن بودند زمینه را برای اعتراض همگانی فراهم کنند.

گفتار امام(ع) که قفاری، آن را در جهت انکار نص می‌داند، مقدمه‌ای است برای جواب اعتراض اول آنها که می‌پنداشتند، آن حضرت به خلافت، مایل و دوستدار حکومت هستند و به همان سبب خود را بر آن دو ترجیح داده و از آنها نظرخواهی نمی‌کنند. امام(ع) این پندار نادرست را با این مقدمه درهم می‌شکنند و پس از آن، علت پذیرفتن حکومت مسلمین از طرف آن حضرت، به یاری کردن و برپاداشتن حق منحصر می‌شود، چنان‌که خود حضرت در موارد زیادی به روشنی آن را بیان فرموده‌اند و در این صورت اشکال آنها برطرف شده و شبهه‌ای باقی نمی‌ماند.

از سوی دیگر با توجه به سیاق، این مطلب بدست می‌آید که: اکنون که حکومت با اصرار شما و هجوم مردم به من واگذار شده است، به عنوان حاکم، اختیار عملکرد و چگونگی برخورد با مسائل بر عهده من است. از این رو در ادامه، عبارت: "فَلَمَّا أَفْضَتْ إِلَيَّ نَظَرْتُ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَ سَنَّةِ رَسُولِهِ فَأَمْضَيْتُ مَا دَلَّنِي عَلَيْهِ وَ اتَّبَعْتَهُ" را افزوده، یادآور می‌شوند که با توجه به اختیارات و علم خود به آنها مراجعه و اقدام کردم.

۲-۴-۱-۲. رد شایستگی دیگران برای امر خلافت

برخلاف تصور قفاری که با انتخاب قسمتی از کلام، درصدد ایجاد تعارض با نصب الهی حضرت کرده است، از دیدگاه نهج البلاغه و سیره حکومتی علی(ع)، تا کسی ویژگی‌های خاص و شرایط لازم را که لازمه اهلیت حکومت است نداشته باشد، حق حکومت نمی‌یابد و اگر کسانی بدون صلاحیت‌های لازم در مصدر امور قرار گیرند، جز تباهی به بار نخواهند آورد. از این روی حکومت، تنها حق اهل بیت(ع) است و حضرت(ع) آنان را دارای شایستگی‌های غیر قابل قیاسی برای این امر در مقابل دیگران می‌دانستند. بنابراین در ادامه بیان، این جایگاه را برای خود اثبات و اظهار می‌دارند: «پس از اخذ خلافت از کتاب خدا و قوانینی که برای ما نهاده و نیز از سنت پیامبر(ص) الگو گرفتم و بر اساس وظایف حکومتی و انتخاب آزادانه عمل کردم». به این مفهوم که دیگر خلفا این سنت‌ها را دچار مشکل کرده‌اند و تنها من علی، شایستگی تشکیل حکومت الهی را دارم. همچنان‌که، حضرت بیان می‌کنند، حکومت مطلوب من، بر پایه دستورات الهی و سنت پیامبر بوده است، نه آن‌گونه که شما به دنبال اهدافی خاص هستید.

عبارت حضرت: «فَلَمَّ أَحْتَجُّ فِي ذَلِكَ إِلَى رَأْيِكُمْ وَ لَأَرَأَى غَيْرِكُمْ وَ لَأَوْقَعُ حُكْمَ جَهْلَتُهُ فَأَسْتَشِيرُكُمْ وَ إِخْوَانِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ أَرْغَبْ عَنْكُمْ وَ لَأَعَنَّ غَيْرَكُمْ» نیز دلالت دارد بر اینکه اگر امام(ع) به بیان متعدد در نهج البلاغه، سخن از منصوص بودن امامت دارند، در این کلام برخلاف خلفای پیشین موضع خود را اظهار

کرده‌اند؛ سخنانی همچون: "اقیلونی منها اقیلونی" (هیثمی، ۱۴۱۲: ۱۸۳/۵؛ ابن‌هشام، ۱۴۱۵: ۶۶۱/۲؛ سیوطی، ۱۴۱۱: ۷۱) و نیز "ولیت علیکم و لست بخیرکم"، همچنین: "اما والله ما انا بخیرکم" (طبری، ۱۴۲۶: ۲۰۳/۷؛ ابن‌اثیر، ۱۴۱۷: ۳۳۲/۲؛ ابی‌سعد، سال: ۱۸۳/۳) که از خلیفه اول بارها شنیده شده است و نیز خلیفه دوم گفته است: «همگان بیشتر از عمر می‌فهمند، حتی زنان خلخال‌پوش» (هیثمی، ۱۴۱۲: ۲۸۴/۲؛ زمخشری، بی‌تا: ۴۹۱/۱؛ ابوالفدا، بی‌تا: ۲۶۹/۱؛ سرخسی، ۱۴۱۴: ۱۵۳/۱۰؛ بیهقی، بی‌تا: ۴۲۲/۷؛ ابن‌کثیر، بی‌تا: ۴۷۵/۱) جایگاه حکومتی را نیز برای خود اثبات می‌کنند و دارای این عقیده هستند که شکل‌گیری حکومت‌های گذشته در نظر حضرت اعتباری ندارد؛ از این‌روی حضرت، نوع حکومت‌های پیشین را به نقد کشیده و اشکالات آنها را بیان کرده‌اند و به بیانات متعدد غصب حکومت را درباره آنها، یادآور شده‌اند که از جمله آنها، خطبه شقشقیه در نهج‌البلاغه است و مردم به علت انتخاب حاکمان نامناسب دینی، مورد مذمت واقع شده‌اند: «أَصْفَيْتُمْ بِالْأَمْرِ غَيْرَ أَهْلِهِ وَ أَوْرَدْتُمُوهُ غَيْرَ مَوْرِدِهِ» (خطبه ۱۵۸).

بنابراین روایات ناظر به بیعت مردم با امام نه تنها نافی اصل نصب در امامت به معنای خلافت نیست، بلکه مؤید آن نیز هست؛ چراکه در این روایات، بر حق الهی حکومت حضرت علی(ع) تصریح و از مردم خواسته شده است با چنین شخصیتی که منصوب خدا و رسول(ص) است، بیعت کنند. به تعبیری، بیعت مسلمانان با امام منصوب و منصوب واجب شرعی تلقی شده است (نک: دولت‌آبادی، ۱۳۹۲: ۱۱).

۲-۴-۲. بررسی دیدگاه مخاطبان کلام به نص علوی

به نقل اسکافی، حضرت پس از جریان بیعت، عمار یاسر و عبدالرحمن بن حنبل را سراغ طلحه و زبیر فرستاده و از ایشان پرسیده‌اند: شما را بسوی خدا فرا می‌خوانم، آیا شما دو نفر برای اطاعت در امر بیعت سراغ من آمدید و من از آن اکراه داشتم؟ که هر دو اقرار می‌کنند: آری.

بار دیگر سؤال می‌کنند: آیا بدون اجبار و زور، بیعت خود را تسلیم من کردید و عهد خود را به من واگذار کردید؟ بار دیگر می‌گویند: بله. آنگاه حضرت می‌افزایند: پس من شما را به آنچه خود می‌خواستم، فرانخواندم (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۸۵: ۴۲/۷).

حضرت این بیان را با توجه به فضای ترسیم شده در شروع، در یک جلسه خصوصی با طلحه و زبیر به زبان می‌آورند و تحلیل دیدگاه‌های مخاطبان، در پذیرش یا عدم پذیرش شبهه اظهار شده، اساسی و بنیادی است.

بنابه نقل‌های تاریخی و نهج‌البلاغه، حضرت جانشینی خود پس از پیامبر(ص) را در دیگر شرایط با حضور دو فرد یاد شده، مورد استناد قرار داده‌اند و انکاری از آن دو صورت نگرفته است:

مهمترین مسأله درباره زبیر، دفاع وی از علی(ع) در دوران پس از سقیفه است. زبیر از امیرالمؤمنین به‌عنوان وصی حقیقی رسول خدا(ص) حمایت کرد تا آنجا که جزو چهار نفری بود که سر خود را تراشید و در جائی که امیرالمؤمنین فرموده بودند، حاضر شد و به دفاع از علی بن‌ابی‌طالب(ع) پرداخت.

چه این‌که در جریان گرفتن بیعت از امیرالمؤمنین و آتش زدن در خانه فاطمه‌زهرا(س) از خاندان رسالت دفاع کرد؛ چنانکه در این‌باره نقل شده است: بنی‌هاشم در خانه مولا (علیه‌السلام) جمع شدند و زبیر

با ایشان بود، در این حال، عمر با گروهی به سوی خانه فاطمه (سلام الله علیها) رفت و فریاد زد: بیرون بیاید و بیعت کنید اما ایشان امتناع کردند. آنگاه زبیر شمشیر کشید و بیرون آمد، عمر گفت: این سگ را بگیرد، سلمه بن اسلم شمشیرش را گرفت و بر دیوار زد. سپس زبیر شمشیر کشیده، به مقابله او شتافت، ولی پایش لغزید و شمشیر از دستش بر زمین افتاد ولی زبیر گفت: شمشیرم را در نیام نمی‌کنم تا با علی (ع) بیعت شود، پس مهاجمان حمله بردند و او را دستگیر کردند (طبری، بی تا: ۲۰۳/۲؛ النویری، ۱۴۲۳: ۳۹/۱۹؛ ابن الاثیر، ۱۴۱۷: ۱۸۷/۲؛ طبری آملی، ۱۴۲۶: ۲۴۸/۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۴/۲۸).

همچنان که زبیر در شورای شش نفره عمر، بنا به نقل مورخان از علی (ع)، حمایت سیاسی کرد و حق خویش را در گزینش برای خلافت به حضرت داد و ایشان را شایسته جانشینی برای پیامبر دانست و در جواب عبدالرحمن گفت: "من حق و بهره خود را به علی (ع) واگذار می‌کنم" (طبری، بی تا: ۲۹۶/۳؛ ابن الاثیر، ۱۴۱۷: ۶۹/۳؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۴۵/۱).

نقل شده است: طلحه از آن گروهی بود که به دلیل عدم مشورت ابوبکر با علی (ع)، با تأخیر و تعلل و پس از چند روز از گذشت سقیفه با ابوبکر بیعت کرد (تتوی، ۱۳۸۲: ۳۲). ابن اسحاق، روایاتی مبنی بر حمایت طلحه از علی و عدم بیعت با ابوبکر دارد که هر چند از دیدگاه برخی صحیح نیستند ولی به منزله اینست که در امر بیعت با ابوبکر از پیشگامان و موافقان با وی نبوده است.

امر اساسی در نهج البلاغه بر اثبات جایگاه الهی علی (ع) در امر خلافت، توصیف حضرت از جلسه شورا است که در آن اظهار می‌دارند: هرزه‌گویی مرا گفت: «ای پسر ابی طالب، تو بر این جریان خلافت سخت آزمندی» پس گفتمش: «این شماست که گر چه از آن دورتر و بیگانه‌ترید، آزمندیتان فزون‌تر است، اما من به آن نزدیک‌تر و از ویژگی‌هایش برخوردارترم. واقعیت جز این نیست که من حق مسلم خویش را می‌طلبم و شما میان من و حق مسلمم حائل شده‌اید و به زور از آن باز می‌دارید». همین که در حضور جمع با برهان روشن مجابش کردم، چنان از خودبی‌خود شد که پنداری مبہوت، نمی‌دانست چه پاسخ گویدم (خطبه/۱۷۲).

به این مفهوم که حضرت در آن زمان که طلحه و زبیر در شورا نیز حضور داشتند و بنا به تحلیل اندیشمندان، امکان دست‌یابی به خلافت برای ایشان در آن جلسه وجود نداشت، اثبات خلافت الهی خویش کرده و از حق خویش سخن گفته‌اند و هیچ‌یک از آن دو و دیگرانی که در آن مکان حضور داشتند، این موضوع را انکار نکرده‌اند، حال که علی (علیه السلام) به جایگاه خلافت دست یافته‌اند، چگونه می‌توانند، با این بیانات نفی آن منزلت کنند؟

نتیجه گیری

اگر ققاری، به دنبال ایجاد شبهه بر اساس نامه ششم است، پاسخ اینست، امام (ع) آنچه را که معاویه بر اساس آن به قدرت رسیده بود، مطرح می‌کنند و مشروعیت خلافت خویش را بر اساس آن به وی یادآور می‌شوند. قدرت معاویه ناشی از انتخاب او توسط عمر و تأیید اماراتش از جانب عثمان بود. معاویه و هم

فکرانش، اعتقاد داشتند ابوبکر، عمر و عثمان از آن روی بر حق اند که مهاجر و انصار با آنها بیعت کرده اند و شورای مسلمانان بر آن انتخاب قرار گرفته است. امام با این استدلال به معاویه می‌فهماند که حق مخالفت با منتخب مهاجر و انصار را ندارد.

خطبه ۹۲، زمانی از امام(ع) صادر شد که «عثمان» بر اثر حیف و میل در بیت‌المال و مسلط‌ساختن بنی‌امیه بر جان و مال مردم و بروز اغتشاش در مناطق مختلف، به قتل رسیده بود و مردم برای بیعت، به سوی امام هجوم آورده بودند. افراد سرشناس انتظار داشتند که به شیوه خلفا عمل کنند، فتوحات و اختلاط نژادها مختلف بود، مردم بر اثر کارهای ناروای خلفا، اتحاد نخستین خود را از دست داده و هرکس برای خود نظری برگزیده بود و از سوی دیگر، در صورت پذیرش سریع حکومت، امکان طرح کودتا و نسبت طمع به حکومت درباره امام وجود داشت، همه این موارد و موارد پیش گفته است که حضرت بیان می‌کنند: با کاری رویاروی خواهیم بود که دارای وجوهی است که دلها برای آن پایدار و عقلها در آن ثابت نمی‌ماند.

درباره خطبه ۲۰۵، خطاب به طلحه و زبیر که از دیدگاه قفاری، بیانگر عدم رغبت حضرت به خلافت است، باید متذکر شد محور کلام حضرت بر بیان شیوه حکومتداری و پاسخ به ادعاها و اعتراضات طلحه و زبیر است نه اثبات خلافت با ایشان و اقتضای کلام این را می‌طلبد و حضرت به‌عنوان یک انسان بلیغ، این مسأله را مطرح کرده‌اند؛ اثبات حق خلافت در جایگاه‌های متعدد دیگری با بیانات مختلف توسط ایشان، در تاریخ ثبت شده است و این دو بدان اقرار کرده‌اند و نیازی به بیان این موضوع در این جلسه نبوده است.

منابع

- ابن ابى الحديد، عبدالحميد بن هبة الله. (١٣٨٥ق). شرح نهج البلاغه. تحقيق: محمدابوالفضل ابراهيم، قاهره: دار احياء الكتب العربية، چاپ: دوم.
- ابن الأثير، على بن أبى الكرم. (١٤١٧). الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمرى، بيروت-لبنان: دارالكتاب العربي.
- ابن سعد. (١٤١٠). الطبقات الكبرى، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلمية.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر. (بى تا). تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالكتب العلمية.
- ابن هشام. (١٤١٥ق). سيره ابن هشام، بيروت: دار احياء التراث العربى.
- ابوالفداء، اسماعيل بن محمد. (١٤٢٠ق). كشف الخفاء و مزيل الالباس، تحقيق: عبدالحميد بن احمد بن يوسف بن هندواوى؛ بى جا: المكتبة العصرية.
- البخارى الجعفى، محمد بن اسماعيل أبو عبدالله. (١٤٢٢هـ). صحيح البخارى، محقق: محمدزهير بن ناصر الناصر؛ بى جا؛ دار طوق النجاة.
- بلاذرى، أحمد بن يحيى. (١٤١٧). جمل من انساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض زركلى، بيروت: دارالفكر.
- بيهقى، احمد بن حسين. (بى تا). سنن الكبرى، بيروت: دارالفكر.
- تتوى، قاضى احمد. (١٣٨٢). تاريخ الفى. بى جا: انتشارات علمى و فرهنگى.
- جعفرى، سيد محمد مهدى. (١٣٨٠-١٣٨١). پرتوى از نهج البلاغه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، چاپ: دوم.
- حرعالمى، محمد بن حسن. (١٤٢٥ق). إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بيروت: اعلمى.
- الحسنى، نبيل. (١٤٣٤). قوفاة رسول الله (ص) قبره و روضته بين اختلاف أصحابه و استملاك أزواجه كبرلاء: العتبة الحسينية المقدسة، قسم الشؤون الفكرية و الثقافية.
- حسين پور اصل، اعظم و بهروز صمد. (١٤٠٠). «نقد و تحليل دیدگاه شكرى آلوسى درباره نامه ششم نهج البلاغه». پژوهشنامه علوى، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگى، سال دوازدهم، شماره اول، ٩٤-٩٦.
- دينورى، ابوحنيفه احمد بن داود. (١٣٦٨). اخبار الطوال، محقق: عامر، محمد عبدالمنعم؛ قم: منشورات الشريف-الرضى.
- دولت آبادى، معصومه. (١٣٩٢). «امامت على (ع) در نهج البلاغه: نص يا بيعت؟». پژوهشنامه علوى، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگى، سال چهارم، شماره اول، ٣٢-١.
- زمخشرى، محمود بن عمر. (بى تا). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الاقاويل فى وجوه التأويل، مصحح: مصطفى حسين احمد، بيروت: دارالكتب العربى.
- سرخسى، محمد بن احمد. (١٤١٤ق). المبسوط، بيروت: دارالمعرفه.

- سبحانی، جعفر. (۱۴۲۴). حوار مع الشيخ صالح بن عبدالله الدرويش حول تأملات في نهج البلاغه، قم: مؤسسه امام صادق(ع)، چاپ دوم.
- سيوطی، جلال الدين. (۱۴۱۱ق). تاريخ الخلفاء، قم: منشورات شريف رضى.
- طبرى، عمادالدين حسن بن على. (بى تا). كامل البهاى (تعريب)، تعريب و تحقيق: شعاع فاخر محمد. قم: المكتبه- الحيدريه.
- طبرى محب الدين، احمد بن عبدالله. (۱۴۲۶ق). مناقب الامام اميرالمومنين على بن ابى طالب (عليه السلام) من الرياض النضرة، تحقيق: محمداقبر محمودى، قم: بوستان كتاب.
- عابدى، احمد. (۱۳۹۰). توحيد و شرك در نگاه شيعه و وهابى، تهران: مشعر.
- عبدالصمد، عبدالقادر. (۱۴۲۲). الرد على كتاب أصول مذهب الشيعة الامامية الاثني عشرية للفقارى، بيروت: دار الوحدة الإسلامية.
- قزوینی، محمدحسين. (۱۴۳۴ق). نقد كتاب أصول مذهب الشيعة، قم: مؤسسه ولى عصر.
- قفارى، ناصر بن عبدالله. (۱۴۱۴هـ). أصول مذهب الشيعة الإمامية الاثني عشرية-عرض و نقد، بى جا: بى تا.
- (۱۴۲۸). مسألة التقريب بين أهل السنة والشيعة، چاپ دوم، بى جا: دار طيبة للنشر و التوزيع.
- كراچكى، محمد بن على. (۱۴۲۱ق). التعجب من أغلاط العامة في مسألة الإمامة، مصحح: حسون، كريم فارس، قم: دارالغدیر.
- مجلسى، محمداقبر بن محمدتقى. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار، محقق: جمعى از محققان، چاپ: دوم، بيروت: داراحياء التراث العربی.
- مطهرى، مرتضى. (۱۳۸۹). سیرى در نهج البلاغه، تهران: صدرا.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۳۵۸). في ظلال نهج البلاغه، چاپ: سوم، بيروت: دارالعلم للملایین.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الفصول المختارة، محقق: على ميرشريفى، قم: كنگره شيخ مفید.
- (۱۴۱۴ق). الجمل والنصرة لسيد العزة في حرب البصرة، قم: كنگره شيخ مفید.
- مكارم شيرازى، ناصر. (۱۳۸۶). پیام امام اميرالمومنين عليه السلام. تهران: دار الكتب الاسلاميه.
- منتظرى، حسينعلى. (بى تا). در سهايى از نهج البلاغه؛ تهران: سرايى.
- الموسوى، فخار بن معد. (۱۴۱۰ق). إيمان أبى طالب. محقق: بحر العلوم، محمد. قم: دارسيد الشهداء للنشر.
- نراقى، مهدى بن ابى ذر. (۱۳۸۰). شهاب ثاقب در اثبات امامت حضرت على(ع)، قم: كنگره بزرگداشت محققان ملامهدى و ملا احمد نراقى.
- نصرين مزاحم. (۱۴۰۴ق). وقعة صفين، محقق: هارون، چاپ: دوم، عبدالسلام محمد. قم: مكتبة آية الله المرعشى النجفى.
- النويرى، شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب. (۱۴۲۳). نهاية الأرب في فنون الأدب، القاهرة: دارالكتب و الوثائق القومية.
- هيشمى، ابوالحسن نورالدين على بن ابى بكر. (۱۴۱۲ق). مجمع الزوائد و منبع الفوائد، بيروت: دارالفكر.